

Az első magyar nyomdatörténet ismeretlen kézírata

A legfrissebben megjelent összefoglaló mű szerzője, FITZ József, önálló könyvészeti fejezetben tekinti át a magyar nyomdászat történetére vonatkozó irodalomból mindazokat az általános és részletkérdésekkel foglalkozó műveket, amelyeket fontosaknak érez.¹ A monografikus feldolgozások élén PÁPAI PÁRIZ Ferenc *Életnek könyve* c. verses feldolgozása áll (1702), mely BOD Péter kiadásában *Erdélyi Feniks* címen maradt fenn s vált ismertté (1767). A második mű NÉMETH János tollából származik *Memoria typographiarum in clyti regni Hungariae et magni principatus Transsylvaniae* (Pest 1818) címmel. Ez már valóban tudományos munka (városok betűrendjébe szedve bibliografizálja egyes nyomdák termékeit), de még nem monográfia. Ez a műfaj csak a XIX. sz. második felétől jelenik meg kisebb-nagyobb rendszerezések alakjában (Ifj. EMICH Gusztáv, SZABÓ József, TOLDY Ferenc és VAJDA Viktor, 1860—1876 között), hogy végül 1878-ban BALLAGI Aladár kutatásai nyomán elkészüljön *A magyar nyomdászat történeti fejlődése. 1472—1877. c. szintézis.*

1767 (PÁPAI PÁRIZ) és 1818 (NÉMETH) között természetesen készültek magyar nyomdatörténeti összeállítások (WEBER Simon Péter: *Typographia. 1783.*) és közlemények (*Etwas von den Buchdruckereien des XV. und XVI. Jahrhunderts in Ungarn und in Siebenbürgen. Ungarisches Magazin 1788.*), de arról semmit sem tudunk, hogy 1818 előtt, vagy éppen az idézett 1783—1788 közötti években készült volna tudományos rendszerezéssel felépített monográfia a magyar nyomdászat, könyvkereskedelem és papírtörténet tárgy-köréből.² Ez a körülmény ad jelentőséget annak az ismeretlen kéziratnak, melyet az alábbiakban ismertetünk.³

A kézirat és szerzője

Az esztergomi Bibliotheca Batthyány-gyűjteményében „Categoria IX. Titulus VII. a/2” jelzet alatt található egy 8. r. nagyságú, gondosan írt latin nyelvű kézirat 115 lap terjedelemben, ezzel a címlappal: *Exercitatio academica*

¹ FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I.* Bp. 1959. 42—49.

² Jó bibliográfiát nyújt SZELLE Béla *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig* c. kötetben, Bp. 1963. 675—684. Újabb (válogatott) összeállítás ebből a tárgykörből: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* Szerkesztették: STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1972. 80—91. Azok a tanulmányok, amelyekre a későbbiek során hivatkozni fogunk, mind megtalálhatók ezekben a bibliográfiákban.

³ Jelen dolgozat rövidített formában elhangzott a kőszegi ülészakon (1973. május 3.), BORSA Gedeon előadásának korreferátumaként.

de primis lineamentis artis typographicae apud Hungaros Jac. Ferd. Miller in academia Varadiensi professoris. 1788. A felirat fölött egy római ötös látható, elárulva, hogy ez MILLER főiskolai előadásainak V. kötete, ezért is terjed ez a műve a kurrens számozás következtében a 389. laptól az 504-ig. A boríték verzóján (390.) jelmondat olvasható: *Omnes artes, omniaque opera, quotidiano usu et iugi exercitatione proficiunt. Fl. Veget. de re milit. Lib. III. Cap. X.* Ezután következik a részletes tartalomjegyzék *Summa paragraphorum* (391–393) címmel: „1. Argumenti occasio. 394. — 2. Tempus, quo libri scribi legique coeperunt. 395–396. — 3. Tempus inventae chartae et membranae. 397–400. — 4. Origo artis typographicae. 401–407. — 5. Eius progressus. 408–413. — 6. Quid sentiendum de typographia Schytarum, Chinensium etc. 414–418. — 7. Sub quo regum typographia primum in Hungaria inducta sit? 419–421. — 8. Argumenta pro Matthia I. 422–438. — 9. Quis primus in Hungaria typographus fuerit? 439–441. — 10. Recensio Chronici Budensis ab Hessio impressi. 442–452. — 11. Interpretatio clausulae eidem Chronico subjunctae. 453–457. — 12. An Hessius praeter Chronicon Hungarorum alia quoque Budae impresserit? 458–461. — 13. Math. Belii silentium de typographia Budensi explicatur. 462–466. — 14. In caussam mox intercidentis typographiae Budensis inquiritur. 467–468. — 15. Cur Chronicon Thuroczianum typis Budensibus non fuerit excusum? 469–473. — 16. Num praeter Budense prelum plures in Hungaria saeculo XV extiterint typographiae? 474–475. — 17. Memoria librariorum Budensium. 476–481. — 18. Auctor rei litterariae Hungar. castigatur. 482–489. — 19. Quando primum officinae papyraceae in Hungaria extrui coeperint? 490–492. — 20. Series typographiarum in Hungaria saeculo XVI, XVII et XVIII. 493–504.”

A kézirat szerzője, MILLER Jakab Ferdinánd, a régi magyar tudománytörténet és a felvilágosodás korának ismert egyénisége. Budán született 1749-ben. Tanulmányai befejeztével, 1773-ban BATHYÁNY József esztergomi érsek pozsonyi könyvtárába került, honnan 1776-ban a nagyváradi gimnáziumba nevezték ki. Itteni katedráját csakhamar felcserélte az újonnan felállított váradi akadémia történeti tanszékével, melyet 1788-ig töltött be.

Ezeknek az éveknél professzori előadásaiából nőtt ki sok más egyéb mellett (tanúság rá első négy elveszett kötete) rendszeres magyar nyomdatörténete is. Elsősorban az a cél vezette, hogy ne hagyja veszendőbe menni nagy fáradsággal összegyűjtött anyagát („... quae auditoribus summatim pro temporis compendio hac de quaestione in collegiis meis historicis proponere consuevi, prolixiori sermone iucundam inter otium connotavero ac in chartam coniecero.” — 394.), de nyilván kiadásra is gondolt. A kézirat lezárásának legkésőbbi időpontja 1788. július 30-ika, mivel MILLERT ekkor helyezték át a jogi karra, hol ilyen történeti előadásokra nem volt szükség. Ezt a dátumot erősíti meg egyébként a kézirat utolsó (504.) lapján olvasható bejegyzés is, mely szerint Michael HÜBNER budai cenzor 1788. augusztus 17-én (vagyis két héttel a kinevezés után) imprimálta a kéziratot.

A *Prima lineamenta artis typographicae apud Hungaros* további útja ismeretlen, végül is BATHYÁNY érsek birtokába került, aki ezekben az években hatalmas összegeket áldozva szenvedélyesen másoltatta a bécsi udvari könyvtár magyar vonatkozású ritka nyomtatványait és kézirateit, s olyan tudós-hagyatékokat vásárolt meg, mint amilyen BÉL Mátyásé is volt. Ezért van MILLER Jakab Ferdinánd munkája ma is az esztergomi Batthyány-gyűjteményben.

Az alábbiakban rövidre fogva, néhány fejezetre tagolva, végigkövetjük ennek a tudománytörténetileg rendkívül érdekes kötetnek gondolatmenetét, majd az egyes fejezetek végén, a legszükségesebbnek ítélt korrekciók mellett, mai ismereteinket szembesítjük MILLER adataival annak érdekében, hogy jelentősnek látszó forrásértékét híven érzékeltessük.

Az ókortól Gutenbergig

Ha igaz az, hogy a tudományok mozdítják elő a jólétet s teremtik meg az emberiség boldogságát, akkor az írásnak, mint az ismeretek közvetítőjének szerepe igen nagy az egyetemes műveltség történetében. Ahhoz, hogy írni tudjunk, betűket kell ismerni. A betűk funkciója mindig egy, alakjuk azonban változó lehet. Erre vall régi századok írásképeinek története. Egyiptomban hieroglifákat alkalmaztak, melyek nemcsak fogalmi szótagokat, de egységeket is kifejeztek. HERMÉS TRISMEGISTOS betűket talált fel, hogy ezek segítségével írja körül a fogalmat. A püthagoreusok nem a betűk által kifejezett gondolatokat, hanem maguknak a betűknek szimbolikus jelentését tartották fontosnak. Más, távoli országok népei egymásétól eltérő formában örökítik meg gondolataikat (vö. kínai, japán, perui és héber sajátosságokat), de az írásról magáról nem mondanak és nem is mondhatnak le. A rómaiak fejlett íráskultúrájára jellemző, hogy még az írás mechanizmusát is meg tudták gyorsítani praktikus gyorsírási jelrendszerrel.

A betűvetés tudománya az ókori népeknél korántsem volt annyira általános, mint amilyen lett később. Az írók egy része diktált, az olvasók egy része felolvasást hallgatott. DIOGENÉS LAËRTIOS például külön említi ANAXAGORAS-ról, hogy könyveit saját kezűleg írta le, Aulus GELLIUS pedig elismeréssel adózik PEISISTRATOS tyrannusnak, amiért Athénben nyilvános könyvtár alapításával járult hozzá a könyvgyűjtés rangjának emeléséhez és a könyvolvasás népszerűsítéséhez. Akit a könyvek tartalma érdekelt, rendszeren orális közvetítés révén vált „olvasóvá”, akárcsak később a középkori kolostorok legtöbb lakója. Az írás feltalálása óta tehát, ha lassan is, de mégis feltartóztathatatlanul elterjedt és divatba jött a könyvek írása és olvasása.

Más kérdés, de ettől el nem választható, hogy egyre több olyan nyersanyag-ról kellett gondoskodni, amelyre írni lehetett. Az idősebb PLINIUS szerint növények, fák leveleire (folium) jegyezték fel a szövegeket, és ha hosszabb gondolatsorról volt szó, az összefüggő leveleket összefűzték (volumen). Innen származnak a ma is használatos fogalmak. A klasszikus ókori világban ALEXANDROS makedón uralkodó alexandriai győzelme után terjedt el az egyiptomi sásból készült papyrus, ezt megelőzően, majd vele sokáig párhuzamosan állati bőrök preparálása dívott. HÉRODOTOS kecskék és birkák bőreinek kikészítését említi, a Pergamonból származó nyersanyag így lett a közhasználatban pergamén. Ezeket hagyományossá vált kellékeket csak nagyon későn, a XIV. században kezdte felváltani a papír, amit az 1300-as években felbukkanó papírkódexek dokumentálnak legjobban.

Hanem bármilyen módon örökítették is meg gondolataikat tudós őseink, az eredménnyel elégedetlenek voltak. A mindig újat és jobbat kutató nyugtalan emberi elme („inquietum hominis ingenium”) nem hagyta magát korlátozni sem mondanivalójának terjedelme, sem példányszáma tekintetében. Feltalált olyan elmés, bár egyszerű szerkezetet, mely a betűk természetes rend-

jét korlátlan mértékben fel tudja cserélni, újabb és újabb gondolatokat rögzítve. Még hozzá nem is egyetlen példányban, mint a kézírás esetében, hanem tetszés szerinti mennyiségben. Ez volt a könyvnyomtató művészet megszületése.

Pontosan meghatározni, mikor is volt ez, igen nehéz, mivel hosszan tartó kísérletezések, sikeres előzmények, régóta ismeretesek. Régi emlékek bizonyítják, hogy az ókori ázsiai népek ismerték a nyomtatás technikáját, különösen Kínában ért el magas fokot a metszetes mellett a porcelán és réz alapanyagot felhasználó szedésnyomás. Mivel a szkíták maguk is Keletről vándoroltak Európába, nyilvánvaló, hogy a magyarok ősei már ezekben az őstörténeti időkben is találkozhattak a könyvnyomtatás művészetével. Műveltségüket később azonban olyannyira átalakították a nyugatra vonulás századai, hogy leszármazottaiknak, a magyaroknak immár más nyugat-európai népektől kellett átvenniük a tipográfia mesteriségét (*τέχνη, ars*).

Sokat emlegetik Laurens JANSZON COSTER fába metszett, nyomtatott Donatus-kiadásait mint az első nyomtatványokat. Ámde GUTENBERG nem fametszetes nyomótáblákat használt, mint COSTER, hanem mozgó betűket, és Johann FAUST feltalálói szerepe sem egyértelmű GUTENBERGGel szemben, így mégis csak az az igazság, hogy a könyvnyomtatás nem Hollandiában született meg. „At id omnino exploratum tenemus, quod typographia Moguntiae An. Chr. MCCCCXL. per Johannem Guttenbergum, patria Argentoratensem in Germania primo coeperit.” (405.)

MILLER világtörténeti bevezetéséhez (1–6. fejezet) nincs mit hozzátenni. Forrásait jól megválasztva, helyesen utal a könyvnyomtatás távol-keleti előzményeire, és nem téved, amikor GUTENBERGET tartja az európai nyomdászat tulajdonképpeni megteremtőjének. A szittyák rokonítása a magyarokkal a XVIII. században természetes jelenségnek számított, de a régi magyar történelemben jártas szerző közvetlen impulzust is kaphatott Ursinus VELUS kortörténetéből épp ebben a kérdésben, aki ennek a kelet-nyugati folytonosságának meggyőződéses hirdetője volt.

Magyar kezdetek

Arra a kérdésre, vajon ez a nagyszerű találmány elég hamar vált-e ismeretessé Magyarországon, s ha igen, akkor kinek nevéhez fűződik meghonosítása, határozottan válaszolhatunk. A könyvnyomtatás átszármaztatásának időpontja a XV. sz. második felére lokalizálható, annak a humanista kultúrának szerves részeként, mely magyar földön először HUNYADI Mátyás centralizált monarchiájában borult virágba. „Si temporum, ac circumstantiarum ratio habeatur, tum sine difficultate nullum non sibi persuasurum existimio, typographiam sub rege Matthia de Hunyad, qui politiores seuerioresque disciplinas continentis studio, assidua lectione, longo rerum usu, multoque virorum doctorum commercio, ad illum apicem perduxit, ut nemo Europaeos inter principes, aetate illa par ei censeretur, velut artem liberalem eo, quo ipse vixit et regnavit, tempore inventam scientiisque maxime ancillantem, in praeclaram nostram patriam inductam iam fuisse.” (419–420).

Ez a reneszánsz iránti lelkesedéstől átfűtött és nagyon is szubjektív szimpátiáról árulkodó érvelés lényegében filológiai igazolható tényekre épül.

Ezekre az objektív momentumokra nem is marad el az utalás, nyomban az apoteózis után:

„Diffiteri quidem non possumus apud coevos, praecipue Galeotum, Thurocium, Bonfinium, Ransanum, aliosque seu domesticos, seu exteros illius temporis scriptores nullam prorsus fieri mentionem artis typographicae, qua certe (inquit Phillippus Bergomensis) nulla in mundo dignior, nulla laudabilior, aut utilior sive divinator, aut sanctor esse potuit.” (420—421.)

GALEOTTO tudósítása szerint MÁTYÁS király udvarában és közvetlen környezetében különféle országokból érkeztek művészek és tudósok. Egy részüket maga a király hívta Budára, legtöbbjüket azonban a magyar uralkodó humanista műveltsége, reneszánsz pompakedvelése vonzotta Pannóniába. Elképzelhetetlen, hogy az a sok tudós, aki meg volt győződve tudománya hasznáról, ne ismerte volna fel az annyira áhított halhatatlanság zálogát a nyomtatás vívmányában. De írásművek alkotása mellett más dolgok is elérhetővé tették az örökös hírnév megszerzését: jeles tudósok támogatása vagy emlékezetes alapítások.

MÁTYÁS király, aki közismerten büszke volt történelmi szerepére („Hoc unum de hoc rege vulgatissimum habemus, quod merito cum Julio Caesare et Alexandro M. in omni re conferri possit.” — 423.), egyetemeket alapított: „novimus autem duas a Matthia I. conditas fuisse magni per Europam nominis scholas, Istropoli unam, alteram Budae.” (424.) A pozsonyi csak névleg tekinthető királyi alapításnak, valószínűbb, hogy VITÉZ János buzgalmának eredménye volt. A másik azonban egyértelműen az: Petrus NIGER szerint a budai egyetem sokoldalú filozófiai és teológiai oktatás folyt. HELTAI Gáspár krónikája egyenesen 40 ezer hallgatóról tud. Márpedig ahol egyetemek vannak, ahol intenzív tudományos élet zajlik, onnan nem hiányozhatnak a könyvtárak. Talán nem alaptalan arra gondolni, hogy a Bibliotheca Corviniana is ennek ösztönző hatására tudott oly nagyszerű gyűjteménnyé fejlődni. Lehetséges lenne ezek után, hogy egy ilyen hatalmas könyvtár csak kódexekből állott volna? Aligha. „Ego vero persuasum teneo, inter haec etiam nonnulla extitisse, quae primam in Hungaria viderunt lucem. Quis enim credat, a Matthia eam artem neglectam esse, quae prae primis scriptorum partus edendi, atque cum aliis communicandi facilitatem detexit, ac expeditissimam parandae eruditioni viam indicavit?” (431.)

Könnyű belátni, hogy MILLER kronológiai meghatározása a 7. fejezetben, megfelel a történelmi valóságnak, úgyszintén MÁTYÁS király reneszánsz világának új motívumaira figyelmeztető bemutatása is (8. fejezet). A XV. század végi magyar egyetemek dolgában mai tudásunk alapján indokoltnak látszik VITÉZ János pozsonyi egyetemének elvitatása MÁTYÁS királytól, ahogy MILLER is teszi, a budai egyetem kérdésében pedig az igazság az, hogy ma sem látunk tisztán a bizonytalan hitelű adatok között.

Hess András

Az európai analógiák és lehetséges hipotézisek helyett beszéljenek a tények: „Non vacat ultra coniecturis decertare. Re ipsa enim artem typographicam citius in Hungariam, quam in Austriam iter suum deflexisse, utcunque demonstrari potest. Quippe inter vetustissima, quae Viennae typis passim monasticis vulgata fuerunt, opera censetur: A. Flacci Persii Satirae. Impress.

Viennae anno dni 1492. primusque urbem hanc florentissimam fixo prelo exornasse fertur Johannes Winterburger, a natali suo solo sic adpellatus. Contra vero Hungaria nostra iam anno MCCCCLXX medios inter armorum strepitus artis calcographicae insigniter peritum intra sui ambitum gratissimo animo recepit." (439—440.)

Ez a szembeállítás egyúttal azt is jelenti, hogy a könyvnyomtatás útja nem közvetlenül német területen át vezetett Magyarországra. És valóban, az első híres budai nyomtatvány, a *Chronica Hungarorum* előszava nyomán rekonstruálható GUTENBERG találmányának útja hazánkig:

„Namque arte hac e Germania in Italiam prosperrimo cum successu translata, Ladislaus Gerebius, tum praepositus Budensis, et vicecancellarius, Matthiae regis consobrinus seu iussu ipsius Principis, seu propria sua voluntate typothetam Andream Hess ex Italia evocavit." (440.)

HESS személyéről úgyszólván semmi biztosat nem tudni, még azt sem, vajon magyar-e vagy olasz: „Quis vero natione Hessius ille fuerit? non liquet." (440.) Ha arra gondolunk, hogy a Hunyadiak és a Jagellók alatt oly sokan keresték fel a reneszánsz Itáliát: „[Hessius] . . . fortassis plenam artis typographicae peritiam hausit in Italia, quo maiores nostros frequenti numero usque Reformationis tempora studiorum ergo, quotannis concessisse, ceteroquin omnibus notum est" (441.), bizvást feltételezhetjük, hogy HESS is magyar volt.

A *Chronica Hungarorum* előszavából az is kiolvasható, hogy László prépost gondoskodott a budai letelepedés feltételeiről. Mindezek alapján joggal vonható le az a meglepő következtetés, hogy a könyvnyomtatás meghonosításának közvetlen aktusához semmi köze sem volt a királynak: „. . . eum [sc. Hessium] neutiquam regia auctoritate, atque stipendio, sed privatorum benivolentia, prout ipse in epistola sua nuncupatoria ad Ladislaum Gerebium palam testificatur, Budae consedis, artemque suam diligenter et non plane sine aliqua rei familiaris accessione exercuisse." (441.)

MILLERnek ez a fejezete (9. fejj.) a HESSre vonatkozó egyetlen hiteles forrás alapul, így lényegében mindenben elfogadható. De míg a külföldi egyetemjárás párhuzama Hess András esetében inkább szellemes, mint plauzibilis, addig László prépostot (akit ő is GERÉB Lászlóval azonosít, nyilván WALLASZKY nyomán), érdemeihez méltón emeli ki a királlyal szemben. Ez az eljárás nem mond ellent annak a reneszánsz uralkodóportrénak, mellyel az előbb találkoztunk, sőt inkább igazolja, hogy MÁTYÁS környezetében és hatására hamar kialakult — ha kevés számban is — az a polgáris, modern szellemi közéletre fogékony patrónusi réteg, mely közé László prépost, humanista alkancellár is tartozott.

A budai ősnymoda kiadványai

A nyomdatermés szerény: egy tényleges és egy feltételezett kiadásról kell itt szólni. Mivel a *Budai Krónika* záradéka név szerint említi HESS Andrást, ez tehát a biztos kiadás. Ám mindjárt szembe is kell nézni bizonyos interpretációs problémával. A *Chronica Hungarorum* kolofonja ugyanis ezt mondja: „Finita Bude anno Domini MCCCCLXXIII in vigilia pentecostes per Andream Hess", melyből a filológus ezt olvashatja ki: „Haud aliud significet, quam, quod memoratus Hess in supra dicta urbe, ac citato anno et die finem concinnando Chronico Hungarorum imposuerit, proindeque illic non typo-

theta, sed ut author libri nomen suum adpresserit, typus autem operis extra Hungariam in loco incerto absolutus fuerit.” (453.) Az előszó részben alátámasztja ezt az értelmezést, amikor ezeket mondja: „suscepi laborem ingentem, dierumque plenum, imprimendi videlicet Chronicon Pannoniae opus . . .” részben azonban kérdéssé is teszi, mikor befejezésül így szól: „Et si qua in dies maiora excudemus tuo etiam illustri nomini dedicanda putabimus.”

A tudományos alaposság érdekében kísérletet kell tenni annak eldöntésére, vajon HESS *szerzőként* dolgozott-e (concinnare, scribere, conscribere) a krónikán s fejezte be Budán („finita Bude”) munkáját, vagy mint *nyomdász* készült el vele (imprimere, excudere) 1473. pünkösdjén.

A szerzőség mellett szólhatna még számos más körülmény is, mint pl. a címlap hiánya (bár ősnymtatványoknál ez szokásos), az author névtelenségbe rejtőzése (nyomdász nem szokott szerző helyett dedikációt írni, itt pedig HESS saját nevében fogalmaz) stb. De valamennyinél érdekesebb talán, hogy a későbbi szakírók ismertetései szerint a bécsi példányban „impressa” áll „finita” helyett. „Certe viri clarissimi Mathias Belius (in Praef. num. XX. ad tom. I. Schwandtneri Script. rer. hung.), „Hanerus (De scriptorib. rer. hung. et transil. pag. 49.), Horányius (in Memor. Hungaror. Tom. I. pag. 53.), Weszprémius (In Biograph. Medicor. Hung. Centuria I. pag. 110.), Katona (In Hist. crit. Duc. Hung. pag. 29.) et Keresztesius (In memorato Itinerario suo manuscripto) quorum quisque exemplum Vindobonense manibus suis tractavit, diligenterque inspexit, in suis de hoc rarissimo Budensi Chronico animadversionibus nusquam *finitae* sed *impressae* meminerunt. Qui itaque evenerit, ut exemplar, quo Cl. Wallaszky usus est, haberet *finita*, non adsequor.” (456—457.)

Az utolsó mondat elárulja, hogy MILLER számára mindenekelőtt WALLASZKY okoz gondot, kinek tekintélyével nem akar szembekerülni. Mentegetődzik is: „Equidem candide profiteor me haud meminisse, an in exemplari Palatinae Bibliothecae Vindobonensis, finita-ne, vel impressa habeatur” (456.), ám a problémát nem akarta elhallgatni. Annak ellenére, hogy a kolofon értelmezését sokoldalúan, a szakirodalom adataitól megtámogatva kapjuk, mindez a szükséges filológiai alaposság számlájára írandó, mert MILLER véleménye korántsem ennyire bizonytalan. Ő maga HESS Andrászt elsősorban nyomdásznak, nem pedig szerzőnek vagy kompilátornak véli („non author, sed typhotheta” — 454.).

Nyomtatott-e mást is a budai ősnymda 1473 után, — nem tudni. Dokumentum nincs róla, mégis nehéz lenne feltételezni, hogy HESS egyetlen magyarországi nyomtatványa a *Chronica Hungarorum* lett volna. Vegyük figyelembe azt a nem feltétlenül könyvtári körülményt, hogy a krónika példányai közül a bécsi egybe van kötve C. JULIUS CAESAR: *Commentarii de bello Gallico* c. művével. „Hos in formato marginum latitudine, chartae nitore, anno, caeterisque adiunctis eum ipso Chronico adeo quidem convenire adfirmant, ut tum haec, cum additae in marginibus manuscriptae adnotationes, librique theca non modo antiquitatem operis adperite loquantur, verum probabilius ab Hessio etiam impressos fuisse doceant. Quamquam ad comprobandum vetustum typographiae apud Vngaros usum prorsus necessum non sit, plurimum, variorumque operum typus ostendere. Omne sat, superque tollit dubium Hessii epistola nuncupatoria saepius iam memorato Budensi Hungarorum Chronico ad Ladislaum Gerebium praemissa.” (461.)

E kiadással lezárul a Hess-nyomdával kapcsolatba hozható összes dokumentumok sora. Hogy mikor és miért szűnt meg működni, felkarolta-e később

MÁTYÁS király a könyvnyomtatás ügyét s ez érintette-e még a Hess-nyomdát: nem tudjuk. A hosszan tartó hallgatásnak vagy az időközben bekövetkezett pusztulásnak számos oka lehetett: egyfelől HESS személyes sorsa: távozása Budáról, betegsége vagy halála, másfelől a mostoha történelmi viszonyok: MÁTYÁS király cseh- és osztrák háborúi, a Vitéz-féle összeesküvés által mért súlyos csapás a humanizmusra s végül Mohács következményei, a könyvek és könyvtárak — beleértve a Corvinát is — pusztulása és széthurcolása.

MILLER filológiai értelmezései a *Chronica Hungarorum* kolofonjáról, valamint hipotézise esetleges más Hess-kiadványról (10–11. fejezet) az első alkalom arra, hogy tudósi felkészültségét bizonyítsa. A „finita” és „impressa” probléma pl. valójában csak a szakirodalmi leírások pontatlanságaiból, illetve félreértéseiből született, mégis kötelességszerűen szembeesíti, értelmezi és alkalmazzza a föltételezett variánsokat, s úgy vezet rá saját — helytálló — véleményére. E problémakörből kinövő másik kérdés: szerzőség, kompiláció vagy egyszerű nyomtatási feladat: már korántsem álprobléma: csak 1902-ben oldotta meg DOMANOVSKY Sándor. Hogy HESSnek volt több kiadványa is, MILLERNél csupán logikus feltevés, azonban a későbbi kutatásoknak sikerült egy szintén 1473-as nyomtatványban azonosítania HESS betűtípusait. Arról, hogy milyen időpontban s milyen körülmények között szűnt meg a budai ősnyomda, ma sem tudunk sokkal többet mondani MILLERNél.

Nyomtató műhelyek, könyvkereskedelem Mohács előtt

Ha már a László prépost által alapított nyomda hamar el is tűnt szemünk elől, felmerül a kérdés „num praeter Budense, quod Hessius eo deportaverat, prelum, in aliis quoque Hungariae oppidis nonnulla typographiae vestigia offendere liceat?” (474.). Más kutatók is keresték a választ, közülük pl. SIMONCHICZ Ince, a szerző kortársa, a historia litteraria művelője úgy vélte: „plures autem officinas typi eo tempore extitisse non ausim dicere, sed neque negare” (474.). MILLER a jó filológus kötelező óvatosságával nagyon idegenkedett a bizonytalan állásfoglalástól és a hipotézisgyártástól: „Equidem ita obfirmatus sum animo, ut non antea mihi persuaderi patiar, alibi etiam seculo XV aliquas praeterquam in ipsa metropoli Buda extitisse typographias, donec quodpiam illo tempore in Hungaria excusum monumentum, vel certae et indubitatae litterae, quae alterius quoque preli reminiscatur, publicum in lucem proferantur.” (474–475.)

Pedig jól tudta, hogy a magyarországi viszonyok mennyire nehezen tekinthetők át az úgynevezett vándornyomdák rapszodikus eltűnése és felbukkanása miatt a XV–XVI. században. „Erat enim typographis sub illud tempus consuetudo, ut artis suae non uno in loco sed in pluribus oppidis relinquerent monumenta, ac terminatis, quae eorum dexteritati credebantur, operum typis, in aliam civitatem vel provinciam quo nimirum illos saepenumero invitari contigit, sub spe amplioris praemii.” (467.)

A több — lehetséges vagy feltételezett — vándor ősnyomda (ez a fogalom csak MILLERNél fordul elő) létezésében felhozható olyan ellenérv is, hogy THURÓCZY Jánosnak nem kellett volna krónikáját Brünnebe vagy Augsburgba küldeni, ha az 1480-as években Budán is nyomtattak volna könyveket. Igaz, ha meggondoljuk, hogy 1539-től készítettek csak magyar kiadványokat az újszigeti nyomdában, „Ante hunc enim annum omnia apud exteros im-

deo, To imprimere, excudere, diuersum esse a 455
ly scribere, conscribere, concinnare, etc. Pro-

fecto, qui ampliozem Librorum notitiam possi-
dent, quos Diligentia, et vigiliae exuditorum
virozum sub finem saeculi XV. et sub introi-
tum XVI. ad posterorum vsus procedit, non
vno in opere animaduertent, hanc ipsam
formulam, quam Hessius noster adhibuit,
etiam ab Anglis, Belgis, Gallis, Germanis,
Italis, Polonis, aliarumque nationum typo-
graphis quam diuissime vsurpatam fuisse.
Ut enim conatus suos orbi erudito notos red-
derent, ad calcem libri non modo nomen suum,
sed etiam locum, annum, et diem, quo typus ab-
solutus erat, adpressere. Cuius rei exempla
in defectu amplioris alicuius operis biblio-
graphici. sufficientia videri, legique possunt
apud Cl. Prayum in Indice Librorum ra-
riorum Bibliothecae Vniuersitatis Regiae Budae,
sid. (a.) item in A. R. ac Cl. Denis Muz,
würdigheim

(a.) Budae 1780. in 8. Tomuli II.

Horuerunt autem non multo post refo^r Saxis ty^m
 mationis tempora apud Hungaros, et Trans^m pographia^m
 siluanos sequentia typographica: Seculo ni^m, xum in Hun^m
 mixum XVI. omnium primum est erectum garia seculo
Neansi in Hungaria, in Transsilvania XVI. XVII.
 autem Coronae. Post haec surreverunt Al^m et XVIII.

bae-Puliae (a.) Allo-Linduae, Barrophae,
Cibirii, Claudiopoli, Csepreghini, Debrecini,
Eberauiae, (b.) Galgoctii, Günsü, Kereszturi,
ni, Leutschouiae, Magno-Taradini, Neda,
lischae, (c.) Nemesk-Uvarini, Neosolii, Pa^m

pa^e,
 (a.) Albae-Puliae, hodie Albae-Carolinae olim
 fundata fuit typographia a Principe Gabrie
le Bettlenio. Hodie illius typi adseruan^m
 tur et Haros. V. Szarhelyini in Collegio Refor^m
 matorum, propediem in ordinem redigendi.

(b.) Florau, hungaris dicitur Konyorohe,
riti, Comitum Erdödy.

(c.) Haec cum primis memoratu dignum se fe^m
 cit apud posteros, quod suo prelo Stephani
Verböczy quos Tripartitum Curis Hunga^m
rii idiomate croatico excederit.

A XVI. század nyomdászata

A reneszánsz és reformáció korának nyomdászata sokkal gazdagabb annál, mintsem beleférjen egy szűkre szabott monográfia kereteibe, ezért a tárgyalás helyett az egyszerű felsorolás („series”) látszik célszerűnek. A nyomdával rendelkező helységek közül az alábbiak ismeretesek: Alsó-Lindva, Bártfa, Besztercebánya, Brassó, Csepreg, Debrecen, Detrekő, Galgóc, Güssing, Gyulafehérvár, Keresztúr, Kolozsvár, Lőcse, Monyorókerék, Nagyszombat, Nagyvárad, Nedelic, Németlövő, Németújvár, Pápa, Rárbok, Somorja, Sárvár, Sempte, Szeben, Világosvár és Vizsoly.

Ha MILLER néSORÁT mai ismereteinkkel szembesítjük, a következők derülnek ki: AlsóLindván 1573-tól működik nyomda (vö. RMNy I. 319.), Bártfa 1577 — (RMNy I. 372.), Besztercebánya 1578 — (RMNy I. 407.), Brassó 1539 — (RMNy I. 28.), Debrecen 1561 — (RMNy I. 169.), Detrekő 1579 — (RMNy I. 431.), Galgóc 1584 — (RMNy I. 543.), Gyulafehérvár 1567 — (RMNy I. 230.), Keresztúr 1598 — (RMNy I. 833.), Kolozsvár 1550 — (RMNy I. 87.), Monyorókerék 1587 — (RMNy I. 597 A.), Nagyszombat 1578 — (RMNy I. 417.), Nagyvárad 1565 — (RMNy I. 213.), Nedelic 1573 — (RMNy I. 329.), Németújvár 1582 — (RMNy I. 516.), Németlövő 1592 — (RMNy I. 699.), Pápa 1577 — (RMNy I. 393.), Rárbok 1584 — (RMNy I. 541.), Sárvár 1539 — (RMNy I. 39.), Sempte 1573 — (RMNy I. 333.), Szeben 1529 — (RMNy I. 9.) és Vizsoly 1589 — (RMNy I. 635.).

Güssing és Világosvár azonos Németújvárral, ezért nem szereplésük, hanem elkülönítésük okoz félreértést, téves azonban Csepreg, Lőcse és Somorja besorolása, mivel itt csak a XVII. században jelennek meg a könyvnyomtatók. Hiányzik viszont tíz XVI. századi nyomdahely a nyilvántartásból, ezeket vizsgáljuk meg közelebbről: *Abrudbányán* 1569-től fogva nyomtatnak (vö. RMNy I. 260.), a helység neve a KARÁDI Pál nyomdájában kiadott *Balassa-komédia* révén vált ismertté. A drámáról azonban csak 1876-ban jelent meg az első tanulmány, így MILLER még nem ismerhette. *Kassa* (1560 — RMNy I. 160.) mint XVI. századi nyomdahely csak az újabb kutatások fényében került a tudományos köztudatba. HUSZÁR Gál állítólagos kassai könyvéről az egész XIX. sz. folyamán még azt tartották, hogy debreceni kiadás. Először 1902-ben merült fel a gyanú, hogy talán mégsem az. Csak SCHULEK Tibor 1957-es cikke óta szaporodnak a kassai eredetet elfogadó nézetek (ÖTVÖS János, BENDA Kálmán, KELECSÉNYI Ákos, VARJAS Béla). *Komjátiban* (1573 — RMNy I. 333.) két Bornemisza-kötet jelent meg. Az egyiknek nyomtatása a kolofon szerint Semptén fejeződött be, a másiknak pedig csak 1881-ben került elő címlappal bíró példánya, melyből a kiadás helye, ti. Komjáti, kiolvasható. *Pozsony* (1594 — RMNy I. 750.) is hasonló okokból maradt ki: egy 1480-ból keltezett *Litterae indulgentiarum* 1942 óta ismeretes, a *Zwo wahrhaftige Neue Zeitung* c. históriás ének pedig egyelőre feltevések alapján tekinthető pozsonyi nyomtatványnak. Az ötödik hiányzó nyomdahelyen, *Óvárrott* (1558 — RMNy I. 151.) egy HUSZÁR Gál-, egy BULLINGER- és egy SZTÁRAI-mű bizonyítja számunkra működő nyomda jelenlétét a XVI. században. Ám a Huszár-kötetet 1855-ben, BULLINGER nyomtatványát 1896-ban, SZTÁRAI drámáját pedig 1869-ben fedezték fel, jóval később tehát MILLER munkája után.

Simánd (1570 — RMNy I. 282.) vitatott helység, mert bizonytalan, hogy valóban működött-e itt KARÁDI Pál műhelye. A bizonyítékul idézni szokott BASILIUS István-féle vitairatból ugyanis példány nem maradt fenn, MELIUS

JUHÁSZ Péter hivatkozása viszont önmagában véve nem elegendő a kérdés eldöntéséhez. A hetedik és nyolcadik hiányzó városnév *Szászsebes* és *Szászváros* egy-egy cirillbetűs misekönyvvel kérhet jogcímet a felvételre, tudva azonban, hogy MILLER csak latin betűs nyomtatványokat vett figyelembe, mindenképp kimaradtak volna a névsorból. *Szeged* (1567— RMNy I. 238.) első pillanatra úgy látszik, mintha tévedésből maradt volna ki, hiszen MILLER filológiai pontossággal utal DEBRECENI ÉMBER Pál egyháztörténetének arra a passzusára, mely szerint MELIUS JUHÁSZ Péter bibliafordításának egy részlete Szegeden jelent meg a XVI. században, s mégis a XVII. századiak között találjuk a kéziratban. A dolog érdekessége az, hogy Szeged hiánya mégsem hiba, mivel az újabb kutatások szerint jelen esetben fiktív hely, és valójában Váradot kell érteni alatta (ez viszont szerepel MILLERNél). Végül *Vimpác* (1593— RMNy I. 735.) problémája: maga a város mint nyomdahely csak 1929 óta szerepel, nem is a magyar, hanem az osztrák szakirodalomban, s Karl SEMMELWEIS csupán 1966-ban bizonyította be a *Magyar Könyvszemle* hasábjain, hogy a kolofonban szereplő *Wimpassing an der Leytha* azonos a burgenlandi *Vimpác* helységgel.

Összefoglalva a tanulságokat, azt mondhatjuk, hogy tíz eset közül kilenc alkalommal a kutatás haladása gyarapította a nyomdahelyek számát, s mindössze Szegeddel kapcsolatosan tévedett MILLER, de akkor is „szerencsés” kézzel. Más kérdés, de itt kell elmondani, mennyire kár, hogy a monografikusnak induló munka az utolsó fejezetben ennyire megelégedett a statisztikai számbavétellel. Arról ugyanis értesülünk, hogy pl. Nagyvárad, Nedelic, Alsóindva és Debrecen rendelkezett-e nyomdával vagy sem, de arról, hogy ezek a minden összefüggés nélkül felsorolt helységek nevezetesen HOFFHALTER Rudolf működésének fontos állomásai voltak, s nagyon is szoros kapcsolatban állnak egymással, már nem esik szó.

A barokk kori nyomdák

Minél közelebb érünk MILLER korához, annál nehezebb rendet teremteni a felszaporodó adatok között. A XVII. század még olyan listát kap, mint az előző. Íme a névsor: Alba Júlia (1619-től működő nyomda, vö. RMK I. 491.), Bartpha (1601— RMK I. 372.), Cassovia (1609— Biblios, [1971] Bd. 63. p. 18. BORSA Gedeon), Cibinium (1616— RMK II. 370.), Claudiopolis (1601— RMK I. 375.), Corona (1630— RMK II. 457.), Csepreg (1625— RMK II. 430.), Debrecen (1600— RMK I. 313.), Keresd (1684— RMK I. 1319.), Lócse (1604— RMK I. 391.), Nagyvárad (1604— RMK I. 394.), Pápa (1624— RMK I. 543.), Pozsony (1609— RMK I. 417.), Somorja (1650— RMK I. 838.), Sárospatak (1651— Biblos Schr. Bd. 63. [1971] p. 18. BORSA Gedeon), Sárvár (1600— RMK I. 315.), Sopron (Sopronkeresztúr? 1601— RMK II. 315.), Tirnavia (1600— RMK I. 314.), Trencsén (1632— RMK II. 480.) és Zsolna (1664— Biblios, 19. BORSA Gedeon).

A fenti névsorban szerepel még Galgóc, Késmárk, Óvár, Puchó és Sopron. Közülük Galgócot elég lett volna csak a XVI. században szerepeltetni, Óvárnak is ott lett volna a helye, onnan azonban kimaradt, Késmárk csakis WALLASZKY nyomán kerülhetett a listába (*Tentamen*, 96. és *Conspectus*, 271.). Puchó XVIII. századi, akárcsak Sopron (feltéve ha nem Sopronkeresztúrra gondolunk). Meglepő, hogy a XVII. sz. nyomdalajstromát alig kell kiegészíteni, ha mai ismereteinkkel szembesítjük. Hiányzik *Csík* (1676— RMK I. 1188. és II. 1376.), *Eper-*

jes (1656 — RMK II. 848.), *Keresztúr* — ha nem azonosítjuk a Sopron neve alatt szereplő Sopronkeresztúrral — (1601 — RMK II. 315.), *Loretom* (1670 — RMK I. 1108.), *Szenice* (1636 — Biblos, 19. BORSA Gedeon) és *Tejfalu* (1638 — RMK I. 685.).

A XVIII. sz. nyomdáinak áttekintésénél meglazul az egzakt rendszerezés, városok sorrendjében tájékoztató megjegyzések igazítják el az érdeklődőt. A teljesség annyira viszonylagos, hogy elég a MILLERNél található adatokra szorítkozni, korrekcióknak, pótlásoknak nincs sok értelme.⁴ A kéziratból előjáróban megtudjuk, hogy Bártfa, Komárom, Enyed, Nagybánya, Pozsega, Esztergom és Varasd rendelkezett ugyan nyomdával, de róluk semmi biztos adat nincs, ezért kívül maradnak a névsoron. (495.) Akik viszont szerepelnek, azok a következők: Balázsfalva (Páldi-nyomda), Besztercebánya (Tummler-ny.) Brassó (SCHULER utódai), Buda (Királyi Egyetemi nyomda), Csiksomlyó (ferencesek nyomdája), Debrecen (Református kollégiumi nyomda), Diószeg (Nagyvárad mellett, — Medgyesi-ny.), Eperjes (Redlitz-ny.) Eszék (korábban ferences nyomda, most Divald-ny.), Győr (Streibig-ny.), Kalocsa (egykor ROYER, utóbb BATHYÁNY püspök, jelenleg a piaristák kezében), Kolozsvár (korábban jezsuita, utóbb püspöki irányítás alatt egy nyomda, másik a Református Kollégiumban), Lőcse (Porhoránszky-ny.), Nagykároly (KÁROLYI Antal gróf felügyelete alatt), Nagyvárad (püspöki nyomda), Pécs (Engel-ny.), Pest (korábban EIZENBERGER, jelenleg LETTNER és LANDERER, egykor ROYER és TRATTNER), Pozsony (Landerer-, Patzko-, Loewi- és Weber-ny.), Sopron (Süss-ny.), Szokolca (Skarniczal-ny.), Szeben (Schard-, valamint a Barth-Hochmeister-ny.), Temes (előbb HEIMERL, most SLOVATZEK nyomdája), Tiroviste (DRISRAUM Moldvában), Tyrnavia (Egyetemi Nyomda), Vác (Ambro-ny.), Zágráb (TRATTNER és KOTTSCHÉ nyomdája). A 20. fejezet hatalmas sereg-szemléje ezzel fejeződik be.

Papírgyártás a régi Magyarországon

A nyomdatörténet áttekintését szervesen egészíti ki a nyersanyagot szolgáltatató papíripar rövid története. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ahol a könyvnyomtatás és könyvkereskedelem fellendülőben van, egyre növekvő igény jelentkezik a papír iránt is.

„Erant vero primis temporibus Hungarorum typi adeo quidem elegantes, ut etiam cum hollandicis, in contentione venire possent. Omnia quippe, quae ad exercendam artem typographicam pertinent ab exteris oris multo pretio in Hungariam inferre oportuit.” (490.)

Azonban a belga, olasz vagy német papír beszerzése mellett történtek kísérletek hazai papírgyártásra is. A XVI. században Erdélyben Hans FUCHS és Hans BENCKNER brassói vállalkozása (1546), a XVII. században a szepesi papírmalom felállítása a legnevezetesebb. A XVIII. század viszonyai minden eddiginél kedvezőbbek, mert a számszerű gazdagodás mellett jelentősen javult a minőség is:

„Hodie complures per regna et provincias coronae apostolicae subiectas molae et fabricae chartaceae vigent, in quibus diversi generis papyrus praepa-

⁴ Az eddig feltárt adatok külön kötetet töltenek meg: *Magyarország bibliographiája. 1712—1860. VI. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1—5. kötetben közreadott 1712—1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványokhoz.* Szerkesztette: MARKOS Béla. Bp. 1972. 567 l.

ratur, elegantia, probitate et nitore proxime ad exterorum chartam accedens.” (491.)

A hiányzó neveket az egyetlen Dopsa pótolja, hol egyaránt gyártottak író-, nyomó- és itatósz papírt, valamint azbesztet: „Apud Gömöriensis in oppido Dopsa charta conficitur ex asbesto, quae in igne corrumpi nequit.” (491–492.)

MILLER alaposága ezúttal is érvényesül annyiban, amennyiben az általa közölt adatok megbízhatóak, teljesség dolgában azonban nagyon kirívó forrásainak elégtelensége.⁵ A XVI. században Lőcse (1530) és Szeben (1573) mellett olyanról feledek meg, mint a kolozsvári Heltai-féle papírmalom (1563). A XVII. századdal kapcsolatosan joggal hivatkozik a szepesi papírmalmokra, hol ekkor nyolc működött (Alsó- és Felső Ruzbach, Felka, Felsőszalók, Igló, Podolinc, Poprád és Teplic), de rajtuk kívül még további huszonegyet lehetett volna figyelembe venni, többek közt *Bártfa* (XVII. sz.), *Beszterce* (1664–), *Enyed* (1637–), *Eperjes* (1697–), *Gyulafehérvár* (1636–), *Kassa* (1640–), *Körmöc* (1625–), *Munkács* (1683–) és *Znióváralja* (1656–) papírgyártó műhelyeit és malmait.

A XVIII. század nehezen áttekinthető mindazok számára, akiknek nem áll rendelkezésükre jó előmunkálat. Dopsa azaz Dobsina (a vízjelekben: „Topscha” vagy „Dobschau”) jó példa volt ugyan, de rendkívül kevés ahhoz az ötven névhez képest, melyet ma sorolnánk fel. MILLER úgy látszik nem is tett kísérletet a kor papírgyártó műhelyeinek számszerű összegezésére, jóllehet az első félszázad feltérképezésére érdemes lett volna próbát tenni, legalább az ismeretesebb települések esetében, mint pl.: *Brassó* (1735–), *Fogarás* (1732–), *Pápa* (1729–), *Pécsvárad* (1719–), *Rózsáhegy* (1721–), *Temesvár* (1732–) és *Zólyomlipcse* (1711.). De még így is javára válik a téma vázlatos kidolgozása.

A kézirat forrásai

MILLER nyomdatörténete sok forrást felvonultat, ennek ellenére nem tekinthető önállóan alkotásnak. A szerző judiciuma nemcsak ezek megrostálásában, de a belőlük adódó következtetések óvatos, hipotéziseket nem kedvelő levonásában is megnyilvánul. Mindezek alapján forrásainak három csoportja különíthető el: 1. egyéni kutatások; 2. általános segédtudományi művek; 3. részletkérdések szakirodalma.

MILLER *egyéni kutatásai* visszanyúlhatnak ugyan még pozsonyi és bécsi tartózkodásának idejére, de legtermékenyebbek számára föltétlenül a nagyváradi évek lehettek, mikor nyitva állt előtte a káptalan gazdag könyvtára „quae multis praeclaris, ac etiam perraris libris repleta est.” (472.) Ezeknek a bűvárokodásoknak eredményei szétszórtan bár, de az összegező *Prima lineamenta* minden részletébe beleépülve felismerhetők.

Az *összefoglaló művek* közül a bevezetés igényével írott, GUTENBERG fellépéséig terjedő néhány fejezet Conrad NAHMMACHER: *Anleitung zur kritischen Kenntniss der lateinischen Sprache* (Leipzig 1768.) c. munkájából⁶ és G. MERMANNI: *Origines typographicae* (Hagae-Comitum 1765.) szintéziséből merítette

⁵ Az egész kérdés alapvető feldolgozását adja BOGDÁN István: *A magyarországi papír- és nyomtatás története (1530–1900)*. Bp. 1963. 486 l.

⁶ Miller hagyatékában külön kéziratot kivonat figyelmeztet erre a forráshasználatra *Ortus et progressus typographiae ex Conrad Nahmmacher Einleitung... etc. Leipzig 1768. in 8 Cap. II. p. 44.* címmel. — Bibliotheca, Cat. IX. tit. VII. a/3.

főbb szempontjait. Az érdemi rész, a magyar nyomdatörténet vázlatos ismeretése WALLASZKY Pál két monográfiájára, a *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria* (Lipsiae 1769.) és *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria, ab initiis regni ad nostra tempora delineatus* (Posonii et Lipsiae 1785.) anyagára, sőt olykor tárgyalási metódusára épül.

Az általános segédtudományi könyvek közül MILLER mindvégig használt lexikonai: Jacob Christoph ISELIN: *Allgemeines historische Lexikon*. (Leipzig 1722.), Johann Georg KRÜNITZ: *Oeconomisch-technologische Encyclopädie* (Berlin 1776—), Mathias MARTINUS: *Lexicon philologo-etymologico*. (Bremae 1623.), magyar vonatkozású életrajzi összeállításai: BOD Péter: *Magyar Athénas* (Nagyszeben 1766.), CzVITTINGER Dávid: *Specimen Hungariae litteratae* (Francofurti et Lipsiae 1711.), Georgius Jerentias HANER: *Adversaria de scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum scriptisque eorundem antiquioribus ordine alphabetico digestis* (Viennae 1774.), HORÁNYI Elek: *Memoria Hungarorum* (Viennae 1775.) és WESZPRÉMY István: *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia* (Lipsiae-Viennae 1774—1787.). A könyvészetek közül pedig Michael DENIS: *Wiens Buchdruckergeschicht bis 1560* (Wien 1782.) és PRAY György: *Index librorum rariorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis* (Budae 1780.) nélkülözhetetlen forrásmunkája említendő, a vegyes tartalmú, univerzális irányú munkák közül pedig Michael PEXENFELDER: *Apparatus eruditionis tam rerum quam verborum per omnes artes et scientias instructus* (Sultzbaci 1687.) c. kézikönyve mint MILLER szintézisének gyakori segédeszköze.

Egyes fejezetekhez gazdag jegyzetapparátus járul ugyan, de a megjegyzésekből kiderül, hogy a szerző olvasottsága nem ritkán szelesebb a beidézett szakirodalomnál is. Am ez a tétel néha fordítva is igaz. Az ókortól GUTENBERGig terjedő áttekintéshez a keleti hieroglifák kérdéséhez Georgius Bernhardus BÜLFFINGERUS: *Specimen doctrinae veterum Sinarum moralis et politicae* (Francofurti 1728.), a héber kabbalisztikához Theodoricus HAKSPANERUS: *Miscellaneorum sacrorum libri II.* (Altdorf 1660.) c. művét kivonatolta, az antikvitás görög és római vonatkozásaihoz a közkedvelt Polidorus VERGILIUS: *De inventoribus rerum libri III.* (Argentorati 1509.) c. munkájából merített példákat. A „liber”, a „volumen” és a „folium” terminus technicusok történeti fejlődését Stephan SCHÖNWISNER: *De rudibus laconici caldariique Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partim hoc primo anno 1778 repertis partim nondum vulgatis* (Budae 1778.) c. műve nyomán ismerteti, a pergamen- és a papírnyersanyagra vonatkozó tudnivalókat Christoph GATTERER: *Epitome artis diplomaticae* (Göttingen 1773.) és Eusebius AMORT: *Principia artis criticae* (Cassoviae 1746.) c. kézikönyvei nyomán vázolja fel.

A magyar kezdetek minden lényeges szempontja, a periódus kezdésének meghatározása és a főbb szereplők bemutatása tekintetében, alapvetően WALLASZKY *Tentamen*-jére vezethető vissza. A kéziratban részletesen idézett szakmunkák szinte hiánytalanul előkereshetők belőle, de hogy mégsem mechanikus átvétellel állunk szemben, mutatja az, hogy a WALLASZKYNál névtelenül szereplő *Dissertatio de Regiae Budensis Bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu et reliquiis* (Vindobonae 1766.) c. munka szerzőjeként itt már Xystus SCHIER neve szerepel, sőt, a Corvinára vonatkozó szakirodalom Johannes LOMAYER disszertációjával (*De bibliothecis singularis. Zutphaniae 1669.*) egészül ki.

Hess András személyéről és a budai ősnymoda működéséről szintén WALLASZKY nyomán számol be MILLER, de forráshasználata csupán a tárgyi adatokra korlátozódik. Három fontos elvi kérdés felvetése már az ő probléma-érzékére vall. Az első a „finita” és „impressa” értelmezési lehetőségeinek kiaknázása annak megállapítására, vajon HESS szerzője, kompilátora vagy nyomdása volt-e a budai krónikának. WALLASZKY-val szemben — aki Hess személyét is gyanúba veszi, mikor a szerző személyét igyekszik megállapítani — MILLER leszögezi, hogy Hess András „non author sed typotheta” (454.), s ezzel a kérdést a maga részéről lezárja.

A második kérésre, hogy ti. volt-e más kiadványa is esetleg a budai ősnymodának, a szerző pozitív választ ad, de véleményét csak hipotézissel tudja alátámasztani (WALLASZKYNál ez a probléma nem kerül elő). A bizonyosságul idézett források: Michael DENIS: *Merkwürdigkeiten der k. k. garellischen öffentlichen Bibliothek am Teresiano* (Wien 1780.) c. könyvészete és az *Allergnädigst-priwilegirte Anzeiger* 1774. évfolyamának érdekes cikke (H. XXXVI. Num. I. p. 284.) MILLER tájékozottságának és kombináló képességének bizonyítéka.

Végül a harmadik kérdés: mikor indult meg tehát a magyarországi nyomdászat: a XV. vagy a XVI. században? Az előzőek alapján ez a probléma már nem vehető komolyan, de hogy MILLER külön, a 17. fejezetben szükségesnek érzi cáfolni ÁRVAY Mihály állítását (1735) — aki még azt hirdette, hogy a sárvár-újszigeti nyomda volt az első hazánkban —, kizárólag azzal magyarázható, hogy WALLASZKY is bírálta az „Auctor rei litterariae Hungariae”-t (*Tentamen*, 96.).

A nyomtató műhelyek sorsáról és a könyvkereskedelem Mohács előtti helyzetéről SIMONCHICZ Ince: *Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria* (Magno-Varadini 1784.) c. értekezése és WALLASZKY megfelelő fejezetei alapján olvashatunk (*Conspectus*, 186—187.). A cezúra meghúzása 1526-nál történelmileg evidens, MILLER azonban könyvtörténeti és könyvkiadói szempontból Nicolaus REUSNER: *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad annum 1600. exegesis* (Francofurti 1603.) adataival is argumentál.

A magyarországi nyomdahelyek összeállítása több-kevesebb teljességgel megtalálható WALLASZKY könyveiben (*Tentamen*, 96. és *Conspectus*, 132—135, 184—186, 271—272, 429—431.), átvételük tehát könnyű feladat lett volna, kritikai megrostálásuk annál kevésbé. MILLER mégis az utóbbi feladatra vállalkozott.

A XVI. század vonatkozásában elkerüli WALLASZKY hibáit: Újszigetet és Sárvárt, Eberaut és Monyorókeréket egynek veszi (ezzel szemben: *Tentamen*, 96. és *Conspectus*, 185.), Temesvárt pedig — helyesen — kihagyja (nem így: *Conspectus*, 186.). Viszont téved, amiért XVII. században mellőzi Eperjest és Tirgovistét, jöllehet WALLASZKY felsorolja őket (*Conspectus*, 271—272.)

Sok az eltérés MILLER és forrásai között a XVIII. sz. áttekintésekor is. Nála a kéziratban szó van Komárom, Enyed, Nagybánya, Pozsony és Esztergom elenyészett nyomdáiról, Besztercebánya és Nagyszombat működő tipográfiaiáról, valamint RADLITZ (Eperjes), DIVALD (Észék), STREIBIG (Győr), ROYER (Kalooca), ENGEL (Pécs), ROYER és TRATTNER (Pest), SKARNICZEL (Szakolca), SCHARD, BARTH és HOCHMEISTER (Nagyszében), HEIMERL és SLOVATZEK (Temesvár), TRATTNER és KOTTSCHE (Zágráb) nyomdászokról és kiadókról, kikről WALLASZKY mit sem tud.

Ellenben hiányzik MILLERNél Késmárk, Eger, Fiume, Veszprém, Szeged, Szombathely, Újvidék és Varasd nyomdáinak, illetve LANDERER (Buda),

MAYER (Lőcse), PATZKO (Pest), BELNAI (Pozsony), GRÜN (Szeged), JANKOVICS (Újvidék) és KARLECZKI (Fiume) nyomdászoknak a nevei, bár WALLASZKY-nál megtalálhatók (*Conspectus*, 429—430.). A kézirat 20. (nyomdahelyeket lajstromozó) fejezetében felhasznált egyéb szakirodalmi források (TIMON Sámuel: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum*, DEBRECENI EMBER Pál: *Historia ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, továbbá az *Index librorum prohibitorum* stb.) elhanyagolhatók.

Hátra van még a papírgyártásról szóló rövid fejezet forrásának kérdése. Erről a témáról szinte előzmény nélkül kellett MILLERnek írnia, ezért természetesen, hogy szinte kimerítő részletességgel dolgozta fel WALLASZKY adatait (*Conspectus*, 187., és 273—274.). De ezúttal sem pusztán átvételről van szó. Amíg WALLASZKY adatközlő eljárása egyenetlen (a XVI. századból egy papírmalmot ismertet, a XVII—XVIII. századból csaknem tizet), addig MILLER következetesen egyet-egyét említ csupán minden századból, s ugyanakkor széles horizontú európai háttérrel von mögéjük. Gyér számú forrásaik (CAROLUS WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani*. II. köt. 1774. — MILES Mátyás: *Siebenbürgischer Würg-Engel*. 1670.) egyébként közösek csakúgy, mint hiányaik.

Befejezés

MILLER Jakab Ferdinánd magyar nyomdatörténeti szintézise, a *Prima lineamenta artis typographicae apud Hungaros*, tulajdonképpen akadémiai (főiskolai) előadásokból keletkezett jegyzet. Jelentősége mégis több ennél: lelkiismeretes szakirodalmi gyűjtésen alapuló, témáját európai távlatokba állító monográfia, mely számot ad az addigi ismeretekről, igyekszik kirekeszteni megalapozatlannak látszó feltevéseket, fejlődéstörténeti helyükre próbálja tenni a hitelesnek ítélt adatokat, és a megoldatlan problémák önkényes lezárása helyett inkább élesen exponál, csak hogy megoldásukat a jövőben remélni és siettetni lehessen.

A nyomdatörténet MILLER felfogásában a történettudomány egyik diszciplínája, a művelődéstörténet szerves része, ezért helyetállóak az általa fogalmazott kérdésfeltevések és magyarázatok. A helyes történeti aspektus mellett tárgyalási módszerének erőssége a historia litterariára jellemző komplex látásmód is, bár ő maga már túllép ezen, és a historia litterariából kibontakozó speciális tudományágak egyik művelője, az önállósulás útjára lépő magyar nyomdatörténet első modern képviselője.

MILLER forráshasználata megfelel a tudományos etikának: filológiai alaposágú jegyzetapparátusában semmi lényegeset nem hallgat el, mint monográfus pedig sokoldalú tájékozottsága segítségével összegyűjtött adatait saját rendszerébe állítva használja fel és magyarázza meg. Ennél többet nem várhatunk egy XVIII. század végi tudóstól, ezért a *Prima lineamenta artis typographicae apud Hungaros* méltán kér helyet a magyar tudománytörténeti szakirodalomban.

Unbekanntes Manuskript der ersten Geschichte des ungarischen Druckereiwesens

Der Verfasser berichtet über eine Arbeit aus der Manuskriptensammlung der Bibliotheca in Gran aus dem XVIII. Jahrhundert, betitelt: *Prima lineamenta artis typographicae apud Hungaros*. Jakob Ferdinand Miller, der Verfasser lehrte seit 1776 in Grosswardein und war Professor der Akademie in Grosswardein in den 1780-er Jahren. Er hielt den Hörern der Hochschule seit 1783 Vorträge über die Geschichte des ungarischen Druckereiwesens, dabei entstand seine hier besprochene Arbeit. J. F. Miller's *Prima lineamenta* durfte in der ersten Hälfte 1788 ihre endgültige Fassung erhalten haben, da Miller zu dieser Zeit auf den rechtswissenschaftlichen Lehrstuhl versetzt wurde und keine Vorträge mehr über die Geschichte des Druckereiwesens zu halten hatte. Auch das Imprimatur trägt das Datum 17. August 1788. Es handelt sich also um die erste Geschichte des ungarischen Druckereiwesens.

Miller's Buch gliedert sich in zwanzig Kapitel. Die allgemeine Einführung ist in Kapitel 1—5 enthalten. Kapitel 1. enthält die Begründung der Umstände der Niederschrift der Arbeit; Kapitel 2. die Erfindung der Schrift; Kapitel 3 die zur Schrift nötigen Stoffe, Pergament, Papier; Kapitel 4 die ausführliche Behandlung der Technik des Buchdrucks; und Schlusskapitel 5 die weltweite Verbreitung des Buchdrucks.

Die Geschichte des ungarischen Buchdrucks in geschichtlichen Epochen gliedert sich in die Kapitel 6—15. Mit Anschluss an die Kenntnisse der Buchdruckerei der Chinesen, befasst sich Kapitel 6 mit den Kenntnissen des Buchdrucks der alten Szythen. In Ungarn ist der Buchdruck seit der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts, d. i. der Regierung Mátyás Hunyadi's heimisch laut Feststellungen in Kapitel 7—8. András Hess, der erste ungarländische Buchdrucker, und die durch ihn herausgegebene *Chronica Hungarorum* werden in Kapitel 9—12, aus dem Gesichtspunkt des Buchdrucks ausführlich behandelt.

Das Problem, ob es eine zweite Urbuchdruckerei in Ungarn gab, taucht bereits hier auf, blieb aber auch im Lichte jüngster Forschungen ungelöst. Die letzten fünf Kapitel (16—20) geben einen kurzen Überblick über den Buchdruck in Ungarn im XVI—XVIII Jahrhundert. Die einzelnen Meister des Buchdrucks sind zwar in sehr gedrungenem Stil gekennzeichnet, die Liste der Werkstätten der Druckereien ist aber komplett. Diese Kapitel berichten über alles, was Ende des XVIII Jahrhundert's bekannt war, dementsprechend enthält J. F. Miller's Arbeit viele, genaue Angaben. Seine unrichtigen Feststellungen erwiesen sich erst durch die jüngsten Forschungen als unbrauchbar, die *Prima lineamenta* war mithin eine hervorragende Leistung in ihrer Zeit. Eine kurze Übersicht der ungarländischen und siebenbürgischen Papiermühlen und der Buchhändler im spätmittelalterlichen Buda ergänzt die Kapitel der Geschichte des Buchdrucks.

Der Verfasser vergleicht J. F. Miller's Angaben mit dem gegenwärtigen Standpunkt der Wissenschaft in allen Fällen, weist auf ihre Vorzüge, als auch auf ihre Fehler hin und gibt, zum Abschluss, die zum Manuskript verwendeten Quellenwerke bekannt.